

Одержано 17.09.91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насилию, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті закінчується розповідь про хвилю репресій, що прокотилася по Україні після вбивства С. М. Кірова. Автор торкається «справи боротьбистів», у яку, зокрема, були втягнуті відомі українські літератори.

Вже 2 грудня 1934 р. на Пленумі Київської міськради П. П. Постишев закликав: «Ще більше пильності, товариші робітники, більшовики, комсомольці! Хай ще сильніше палає класова ненависть і непримирність до наших ворогів! Хай ще невтомніше палає наша творча енергія, наша безмежна відданість партії більшовиків, великому Сталіну!»¹.

Одним з найперших наочних виявів «класової ненависті і непримирності» стало викриття так званого «об'єднання українських націоналістів» — організації, що начебто мала на меті повалення Радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934 р. газети сповістили, що 13—15 грудня виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР в Києві під головуванням В. В. Ульяріха розглянула справи 37 осіб. Згідно повідомлення, «суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УРСР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати»².

Викриття і суд над учасниками цієї групи «терористів», як і над учасниками лєнінградської і московської груп, повинні були підтверджувати версію про наявність широкомасштабного антирадянського підпілля. До розстрілу в Києві засудили: Р. Ф. Сказинського, І. А. Крушельницького, Т. А. Крушельницького, М. М. Лебединця, Р. І. Шевченка, А. Ю. Карабута, П. Й. Сидорєва, Г. М. Косинку-Стрільця, Д. Н. Фальківського, М. Г. Оксамита, О. Г. Щербину, І. П. Терещенка, К. С. Буревія, О. Ф. Влизька, Є. К. Дмитрієва, А. А. Богдановича, П. І. Бутузова, В. В. П'ятницю, Я. П. Блаченка, Д. Й. Полевого, І. О. Коптяра, П. М. Борецького, Л. І. Лук'янова, К. І. Півненко, Г. М. Про-

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11.

¹ Незабутній Кіров // Більшовик України.— 1934.— № 10—11.— С. 13.

² Вироки військової колегії Найвищого суду Союзу РСР в м. Києві в справах про терористів-білогвардійців // Більшовик.— 1934.— 18 грудня.

ценка, С. Я. Матяша, О. К. Ляшенка. На додаткове слідство були направлені справи А. В. Крушельницького, Ю. О. Бачинського, В. О. Мисика, В. І. Левицького, Г. І. Скрипа-Козловської, Л. Б. Коваліва, П. Ф. Гельмер-Дідушека, О. І. Фіницького, Г. К. Ступіна³.

«Про цю українську справу,— зауважує Р. Конквест,— відомо більше, ніж про процеси над першими жертвами у Ленінграді та Москві. Хоча у всіх трьох випадках говорилося, що більшість обвинувачених таємно прибула з-за кордону з терористичними цілями, ми бачимо, що майже всі страчені на Україні були добре відомими письменниками, культурними й громадськими діячами. За виключенням одного молодшого дипломата і одного поета, котрий був у Німеччині, вони всі не залишали Україну протягом багатьох років»⁴.

Важко сказати чому, але керівником «об'єднання українських націоналістів» оголосили А. В. Крушельницького. Під тиском працівників НКВС (а «працював» з Крушельницьким оперуповноважений секретно-політичного відділу М. Д. Грушевський) Антон Владиславович визнав своє «лідерство». Ось що говорив він, зокрема, на допиті 7 грудня 1934 р.:

«Запитання: Обв(инувачений) Крушельницький, Ви очолювали організацію ОУН на Рад(янській) Україні. Що Вам відомо про склад цієї організації?

Відповідь: У своїх попередніх свідченнях від 28/XI, 29/XI, 2/XII та 5/XII я назвав ряд осіб, котрі відомі мені по спільній діяльності в рядах організації. Ці свідчення я підтверджую. На поставлене мені запитання можу коротко повідомити таке: керівний центр організації ОУН тут на Рад(янській) Україні складався з мене, Крушельницького Антона, Бачинського Юліана та Сказинського Романа.

Як близькі до керівництва організації особи, її актив, мені відомі: Березинський Антон, Куліш Микола, Епик Григорій та два брати Возні. Ці люди здійснювали за дорученням центру роботу організації, але з ким вони, в свою чергу, були зв'язані по лінії організації, мені не відомо.

У одному з своїх попередніх свідчень я вказав, що практичну контрреволюційну діяльність було доручено окремим членам центру — саботажна акція Юліану Бачинському і терор Роману Сказинському, вони у своїй практичній діяльності повинні були бути ближче до рядових учасників організації, мої ж стосунки у справах організації обмежувались тим колом осіб, котрих я назвав як учасників центру. Виключенням у даному випадку є тільки Куліш та Епик, з якими я був зв'язаний особисто».

Втім, зізнання такого роду були видобуті не тільки у А. В. Крушельницького, а й у інших осіб, котрим спочатку приписали участь в «Українській військовій організації», а потім сформували з них «об'єднання українських націоналістів». Ось що свідчив, зокрема, на допиті 10 грудня 1934 р. К. С. Буревій:

«Запитання: Коли і за яких обставин Ви вступили до контрреволюційної організації «Об'єднання українських націоналістів»?

Відповідь: Не здійснюючи практичної роботи в УВО у 1933 р., я все ж підтримував зв'язки з окремими членами організації. Особливо я був близький з Валер'яном Поліщуком. У січні 1934 р., зустрівшись зі мною, Валер'ян Поліщук мені повідомив, що на Україні створена нова організація «Об'єднання українських націоналістів» і запросив мене на збори членів організації на квартиру Максима Лебеда. Я погодився, і ми пішли туди разом з В. Поліщуком. На квартирі Лебеда вже знаходились того вечора Куліш, Епик, сам Лебідь та ще 4—5 чоловік, не рахуючи нас з В. Поліщуком. Точно кількість присутніх тоді я

³ Там же.

⁴ Конквест Р. Большой террор // Нева.— 1989.— № 9.— С. 142.

зараз не пригадаю. Прийшовши на квартиру, ми застали вже початок інформації Епіка. Він говорив про те, що незважаючи на розгром національних організованих угруповань, незважаючи на важке становище України, робота не припиняється, йде знов організація національних сил. Він закликав «не складати рук», посилити боротьбу і в кінці закликав присутніх активно включитися в роботу знов створеного нелегального «Об'єднання українських націоналістів». Про це об'єднання він, напевно, судячи з його інформації, вже говорив на початку своєї промови, але ми з В. Поліщуком цієї частини його виступу не застали. Після виступу Епіка присутні обмінялися думками і тоді ж було обрано групу у складі Куліша, Епіка та В. Поліщука, яка повинна була керувати роботою організації у літературних колах».

На момент, коли А. В. Крушельницький та К. С. Буревій давали свої свідчення, у «драматургів» з НКВС було більш ніж достатньо «компромату» про «шкідників» у літературних колах України. На жаль, серед тих, хто докладно розповідав про існування контрреволюційної організації за участю літераторів, був один з найближчих друзів М. Г. Хвильового — М. М. Яловий. Ось як характеризує його один з сучасників: «Виходець із партії боротьбистів, близький товариш усунутого з посту наркома освіти УСРР Олександра Шумського, перший президент ВАПЛІТЕ,— Яловий був принадною постаттю для гепестів. Тому то вони й почали свій погромницький похід проти української літератури саме з Ялового. Почувши про арешти їхнього товариша, верхівка колишніх ваплітян не тільки обурилася з цього заходу ГПУ, а й вирішила заступитися за Ялового...

...Я довідався від одного з мешканців будинку «Слово», що колишні ваплітяни (маються на увазі М. Г. Хвильовий, М. Г. Куліш, О. Ф. Досвітній.— Ю. Ш.) ходили клопотатися за свого товариша не тільки до ГПУ, а й до ЦК партії. Там їм показали копію зізнання Ялового...»⁵ Можна тільки уявити, яке враження справили ці зізнання (здобуті, зрозуміло, за допомогою тиску) на найближчих друзів М. М. Ялового⁶.

Поступово із цитованих вище та багатьох інших свідчень почала вимальовуватись ще одна справа, до якої залучили відомих літераторів — «справа боротьбистів». Про неї ми будемо говорити окремо в наступних розділах статті.

Ще на XIII з'їзді РКП(б) Сталін зазначав: «Я гадаю, що іноді час од часу, пройтись хазяїнові по лавах партії з мітлою в руках неодмінно треба було б»⁷. І ось ця сталінська «мітла» працювала протягом 1934 р. Чисткою в цілому в країні керувала Центральна комісія ВКП(б) на чолі з Я. Е. Рудзутаком. Голови і члени обласних і крайових комісій добиралися і призначалися нею. Приміром, в Одеську область головою комісії по чистці призначили К. В. Сухомлина, в Донецьку — М. М. Шверника, в Київську — Д. З. Мануїльського, у Вінницьку і Дніпропетровську — М. Є. Чуwirіна, в Харківську — О. М. Ярославського, в Чернігівську — Б. О. Ройзенмана⁸.

⁵ Гак А. (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади.— Новий Ульм, 1973.— С. 196—197.

⁶ Пізніше, вже після самогубства М. Г. Хвильового, у червні 1933 р. М. М. Яловий, зокрема, свідчив: «Роботу по вербуванню нових членів організації в основному здійснював актив колишньої літорганізації «ВАПЛІТЕ»: Яловий, Хвильовий, Епик, Куліш, Досвітній, Яновський, Сенченко, Копиленко, О. Вишня, А. Любченко». 29 липня 1933 р. М. М. Яловий свідчив: «Зв'язок членів к(онтрр(еволуційної) організації к(олишніх) ваплітян з членами к(онтр(еволуційної) організації «Березіля»... був якнайтіснішим... Ця загальна робота обох груп здійснювалась через загальне та особисте спілкування з боку «ВАПЛІТЕ» — Хвильового, Ялового, Куліша, Досвітнього, Яновського, Аркадія Любченка, з боку «Березіля» — Курбаса, Дацьківа, Мар'яна Крушельницького, Йосипа Гіряка».

⁷ Про чистку партії. Збірник.— Харків, 1933.— С. 7.

⁸ Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— Львів, 1971.— С. 90.

У статті «Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації», вміщеній у журналі «Більшовик України», М. Є. Чувирін піддав критиці Дніпропетровський міський комітет КП(б)У, який «скотився» до відкритого захисту «групи активних виразників контрреволюційного троцькізму і націоналізму (Карпенко, Давиденко, Ягнетинська), тісно зв'язаних з викритим нещодавно на Україні гніздом націоналістичної контрреволюції»⁹. Серед «захисників запеклих провідників націоналізму» в статті називалися Комаровський, Каплун, Брохін, Гехтман та ін. «Усе це,— на думку М. Є. Чувиріна,— стало можливим при нездоровому, гнилому керівництві секретаря міськкому Левітіна, що втратив партійне чуття по відношенню до класових ворогів...»¹⁰.

Окремі факти порушення правил партійного обліку, безвідповідального ставлення до партійних документів, а також сам факт вбивства С. М. Кірова дали поштовх ще одній широкомасштабній акції — перевірці і обміну партійних документів, що відбувалися протягом 1935—1936 рр.¹¹. Прийом у партію в цей час було припинено. Підсумки перевірки партійних документів підбивалися на Пленумі ЦК КП(б)У 26—30 січня 1936 р., а обміну — на Пленумі ЦК КП(б)У 3—8 січня 1937 р. У обох випадках доповідь робив П. П. Постишев. За його словами, з партії в республіці було виключено 38 141 чол., з них 33 872 в період перевірки і 4269 чол. — під час обміну партдокументів¹².

На квітень 1937 р. в КП(б)У стояло на обліку 296 643 комуністи, або на 253 790 чол. менше, ніж на 1 січня 1933 р. «Зменшення складу партійних організацій,— зауважував у зв'язку з цим Ю. В. Бабко,— пояснюється багатьма причинами: виключенням з партії та переведенням у співчуваючі комуністів при проведенні чистки, перевірці і обміну партійних документів (111 849 чол.), механічним вибуттям з партії, переведенням комуністів в інші республіканські парторганізації та в парторганізації залізничного транспорту»¹³. Цілком очевидно, однак, що це неповне пояснення, адже значна кількість комуністів була «вичищена» за «ворожі» настрої і погляди, що допомогло остаточно створити в партії режим одностайності, знищити можливість критичного мислення. Показово й те, що у партії найбільшу кількість (38,4%) склали комуністи з партстажем з 1931 р. Залишилось 8,2% тих, хто вступив в партію до 1920 р.¹⁴. У 1933—1937 рр. на 3,5% зменшилася питома вага українців в КП(б)У. З січня 1934 по квітень 1937 р. кількість вихідців з інших партій у складі КП(б)У зменшилася з 3040 до 2624 чол.¹⁵.

Ще на початку 1934 р., а саме 18 січня, відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який затвердив порядок денний XII з'їзду КП(б)У. Серед розглянутих було і питання про переведення столиці України до Києва. Прочитуємо стенограму:

«Тов. Постишев: Товариші! ЦК ВКП(б) і особисто тов. Сталін пропонують нам столицю України перенести в Київ, з чим ми погодилися.

Тов. Балицький: Ніхто не аплодує.

Тов. Постишев: Потім будуть аплодувати.

Міркування у ЦК ВКП(б) і особисто у тов. Сталіна були такі. По-перше, й найголовніше те, що Радянський Союз, а у тому числі й Радянська Україна, нині є країною могутньою, міцною у всіх від-

⁹ Чувирін М. Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації // Більшовик України.— 1934.— № 12.— С. 18.

¹⁰ Там же.

¹¹ Перевірка відбувалася з травня 1935 р. по січень 1936 р., обмін партійних документів — з лютого до листопада 1936 р.

¹² Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр.— С. 120.

¹³ Там же.— С. 124.

¹⁴ Там же.— С. 125.

¹⁵ Там же.

ношеннях. Ось чому скасовуються всі причини, котрі заважали раніше Київ зробити столицею України.

По-друге, вороги Радянського Союзу та Радянської України ще більше переконалися в тому, що ми зараз є могутньою країною і ні в якому відношенні ворога не боїмося. Це свого роду демонстрація фактична перед ворогом.

По-третє, що вороги, всілякі недобитки, особливо націоналістичні, як каже тов. Сталін, дивляться на те, що Київ — пусте місце. Щоб вони не думали і ніяких собі перспектив остаточно не будували нездійснених, не хвилювалися й не нервували, що це пусте місце...

Все це разом взяте зараз і є тим, що обумовлює пропозицію ЦК ВКП(б) й тов. Сталіна»¹⁶.

Пленум вирішив внести на затвердження XII з'їзду КП(б)У пропозицію про перенесення столиці України до Києва¹⁷. Цю пропозицію було прийнято з'їздом, на якому С. О. Косіор зачитав доповідь ЦК ВКП(б). В ній, зокрема, підкреслювалось, що «політичне передбачення є винятково великою якістю ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, яка визначає високий рівень керівництва»¹⁸. Критикувались у доповіді «деякі елементи дворушництва» групи Бухаріна, говорилось про розгром право-«лівого» блоку Сирцова-Ломінадзе, групи Рютіна, групи Ейсмонта, Толмачова, Смирнова¹⁹. Ніякої не тільки об'єктивної, а й більш-менш докладної інформації про вимоги названих діячів доповідь не містила, натомість інкримінувала їм боротьбу проти генеральної лінії партії.

З політичним звітом ЦК КП(б)У виступив П. П. Постишев. Свою доповідь він розпочав з характеристики особливостей класової боротьби і соціалістичного будівництва в період від XVI до XVII з'їзду ВКП(б). Керуючись сталінськими настановами, П. П. Постишев зазначав, що «більшовицький наступ по всьому фронту розгортався в умовах класової боротьби, яка не ослабляється, а, навпаки, безперервно загострюється, в умовах безперервного росту опору з боку решток розгромленого класового ворога». До «гострих моментів класової боротьби», зокрема, у доповіді було віднесено хлібозаготівельні кампанії 1931 і 1932 рр., а також «шкідництво» у промисловості і на селі²⁰. Розглядаючи погіршення стану із хлібозаготівлями у 1932 р., П. П. Постишев покладав провину за це на низових партійних і радянських працівників, на те, що їх методи керівництва «колгоспним сільським господарством лишилися майже ті самі, що і при одноосібному господарстві», а також на активізацію «шкідництва»²¹. Формально у доповіді засуджувались репресивні методи у проведенні лінії на колективізацію і хлібозаготівлі (ці репресії списувались на рахунок «шкідників» і «націоналістичної контрреволюції»). Фактично доповідь орієнтувала на пошуки нових ворогів, на те, щоб щонайменший сумнів у вкрай жорстких, адміністративних методах керівництва сільським господарством розглядати як класово ворожий опір. «Найсерйознішим розділом»²² доповіді П. П. Постишев назвав розділ, у якому йшлося про національну політику. «В боротьбі КП(б)У за здійснення, лєнінської національної політики...», — підкреслювалось у доповіді, — треба розрізнати два основні етапи: перший етап — від XI з'їзду КП(б)У до постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня і рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня (відповідно 1932 і 1933 рр. —

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 446, арк. 3—4.

¹⁷ Там же. — арк. 2.

¹⁸ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. — Стеногр. звіт. — Харків, 1934. — С. 49—50.

¹⁹ Там же. — С. 51.

²⁰ Там же. — С. 153.

²¹ Там же. — С. 184.

²² Там же. — С. 200.

Ю. Ш.) і другий етап — після цих історичних рішень»²³. Тим самим П. П. Постишев недвозначно давав зрозуміти, що саме з його приїздом на Україну лінія КП(б)У у галузі національних відносин набула якісно нового змісту.

Посилаючись на висунуту Сталінім на XVI з'їзді ВКП(б) тезу про наявність у республіках «повзучих» ухилів у національному питанні, П. П. Постишев підкреслював, що «цією своєю вказівкою товариш Сталін... кликав партію до боротьби з цими націоналістичними ухилами — агентурою класового ворога», а КП(б)У не зробила висновки з цієї вказівки, хоча «мала кілька досить серйозних сигналів з боку націоналістичної контрреволюції, що активізувалась»²⁴.

У доповіді П. П. Постишева²⁵, а також у виступі В. А. Балицького²⁶ було згадано викриття «Польську військову організацію». У 1934 р. судовою трійкою Колегії ДПУ УСРР було притягнуто до карної відповідальності 114 чол. Стосовно 44 з них карні справи були припинені на стадії попереднього слідства. 32 особи оголосили членами керівної групи «ПОВ». У матеріалах попереднього слідства стверджувалось, що ця організація здійснювала шпигунську, диверсійно-повстанську та шкідницьку роботу, готувала інтервенцію польських військ з метою відторгнення України від СРСР та включення її у «склад буржуазної федерації під протекторатом Польщі». Зазначалося, що члени «ПОВ» входили до складу партійних та радянських органів з метою інформування польського генштабу «про військові та політичні таємниці». І нарешті учасникам організації інкримінувалася спроба «зриву соціалістичного будівництва, особливо в період суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу».

У доповіді на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев назвав Київський інститут польської пролетарської культури «гніздом і головною базою «Польської військової організації» на чолі з Скарбеком, Політуром, Добжинським і іншими заарештованими в справі цієї організації»²⁷. А. Сенченко у статті «Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України», згадавши про викриття «ПОВ» та процитувавши зізнання її «учасників», вимагав: «Треба показати принципіальну протилежність розвитку польських трудящих мас в СРСР..., і злиднів, зубоження, руйнації трудящих мас в капіталістичній Польщі... Особливо актуальним є розгортання інтернаціонального виховання польських трудящих мас, сприяння зростанню їхньої національної форми соціалістичної змістом культури»²⁸.

Як свідчать факти, це «розгортання інтернаціонального виховання» поляків на практиці у 1934 р. перетворювалося у дедалі відчутне згортання політики, спрямованої на найбільш повне задоволення їх національно-культурних потреб. Так, у грудні 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення «Про школи», яким схвалює заходи Вінницького і Київського обкомів «про перевод на українську мову штучно утворених польських шкіл серед населення, рідною мовою якого є українська». У Вінницькій області з 291 польської школи повністю було реорганізовано в українські чи злито з українськими 135, у Київській області з 153 шкіл — 70²⁹. У 1938 р. справа «ПОВ» набула продовження, і про це ще йтиметься.

²³ Там же.— С. 201.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.— С. 186.

²⁶ «Ми знаємо,— говорив В. А. Балицький,— що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі «Польської військової організації» (ПОВ)». (Там же.— С. 120).

²⁷ Там же.— С. 186.

²⁸ Сенченко А. Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України // *Більшовик України*.— 1934.— № 5—6.— С. 73—83.

²⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 341, арк. 190.

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі організації партії документ під назвою «Закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов'язаних із злочинним вбивством тов. Кірова», який надавав діям чи заявам політичних опонентів характеру організованого антирадянського виступу, що, в свою чергу, дозволяло звинуватити їх у карних злочинах і притягти до відповідальності. Автори листа, ставлячи завдання пошуку і викриття «антипартійних елементів всередині партії»³⁰, разом з тим підкреслювали, що «стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії,— його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури»³¹.

Виконання цієї директиви на Україні здійснювалось по багатьох напрямках. Одним з них стало викриття «підпільної контрреволюційної боротьбистської організації». Про цю справу згадав у своєму виступі на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 24—25 лютого 1935 р., В. А. Балицький, коротко зауваживши: «Я не збираюсь говорити про підпільну боротьбистську організацію, котру нами викрито...»³². Якісь офіційні повідомлень про викриття цієї організації не було, адже мовчання дозволяло зберегти у таємниці найголовніше — те, що ніяких реальних доказів контрреволюційної діяльності колишніх боротьбистів просто не існує. Втім, один офіційний виступ можна назвати — це виступ П. П. Постишева на квітневому (1935 р.) пленумі Правління Спілки радянських письменників України. «Ми,— говорив, зокрема, він,— розгромили націоналістичний ухил всередині КП(б)У в особі Скрипника і його прибічників.

Це дало можливість широко розгорнути будівництво радянської української культури, і основна маса письменників, що вагалися, вагання яких посилювалося було в ці тяжкі роки, стала рішуче переходити на позиції радянської літератури. Радянська українська література, радянські письменники вступають в цей період у смугу дальшого розгортання художньої творчості. Тут, звичайно, виключну роль відіграла ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня, прийнята за ініціативою товариша Сталіна. У цей третій період значно виросла як українська художня література, так і література російська, єврейська, література всіх народів України.

Але, незважаючи на все це, серед українських письменників і в цей період була ще деяка кількість явно контрреволюційних, націоналістичних елементів, які, втративши всяку надію на перемогу їх контрреволюційної справи, відчуваючи свою цілковиту ізолированість, стають на шлях самих крайніх, гострих, бандитських методів боротьби. Цілковито безплідні в галузі художньої творчості Досвітні, Хвильові й інші стали на шлях терору. Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми образами вони перейшли до боротьби обрізами, наганом»³³. На підтвердження цих своїх слів П. П. Постишев цитував свідчення О. І. Влизька, М. Г. Куліша, Г. Д. Епіка³⁴. 10 червня 1935 р. «Правда» вмістила текст промови П. П. Постишева³⁵. Її було надруковано того ж дня у газеті «Комуніст»³⁶.

Найбільш докладно про «справу боротьбистів» П. П. Постишев говорив у своїй доповіді «Підсумки перевірки партійних документів в КП(б)У та завдання партійної роботи» на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 26—30 січня 1936 р. Вказавши на те, що «в КП(б)У свого

³⁰ Закрытое письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 99.

³¹ Там же.

³² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 456, арк. 155.

³³ Постишев П. Шляхи української радянської літератури // Червоний шлях.— 1935.— № 5.— С. 10.

³⁴ Там же.— С. 10—11.

³⁵ Правда.— 1935.— 10 юня.

³⁶ Комуніст.— 1935.— 10 червня.

часу влилося чимало представників різних дрібнобуржуазних партій», доповідач особливо зупинився на колишніх боротьбистах: «...В наші ряди вступило чимало членів цієї партії, особливо з числа її керівників, котрі йшли в КП(б)У, не змінюючи своїх боротьбистських позицій й здійснювали увесь час всередині нашої партії дворушницьку тактику боротьби проти партії, проти Радянської влади... Керівники центру підпільної контрреволюційної боротьбистської організації дають нині у своїх свідченнях ясну й вицерпну відповідь на запитання про те, з чим же прийшла до КП(б)У основна частина керівників боротьбистської партії»³⁷.

П. П. Постишев дав учасникам Пленуму не зовсім точну інформацію. На той час, коли він виголошував свою промову, більша частина обвинувачених у приналежності до керівництва «боротьбистською змовою» була не тільки допитана, а й засуджена.

«Справа боротьбистів» (І)

«Вирок № 26

Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік візна сесія військової колегії Верховного суду СРСР

у складі:

Голови — В. В. Ульріх

Членів: Я. Я. Рутман і І. Т. Голякова,

при секретарі — А. А. Батнер

без участі обвинувачення і захисту, в закритому судовому засіданні, 27 і 28 березня 1935 року, у м. Києві, розглянула справу в обвинуваченні:

1. Полоцького, Олександра Аркадійовича, 1886 р. н., уродженця Харківської обл., з вищою освітою, колишн. члена КП(б)У, до арешту — директор «Укркниготоргу»;

2. Любченка, Миколи Петровича, 1896 р. н., уродженця м. Києва, з незакінченою вищою освітою, колишн. члена КП(б)У, колиш. члена редколегії газети «Комуніст»;

3. Семка-Козачука, Семена Михайловича, 1889 р. н., уродженця Польщі, колишн. офіцера царської армії, колишн. члена КП(б)У, колишн. зав. відділом Держстраху Наркомфіну УСРР;

4. Мазуренка, Юрія Петровича, 1885 р. н., уродженця колишн. Донської обл., сина поміщика, з вищою освітою, колишн. офіцера царської армії, колишн. члена КП(б)У, колишн. начальника планово-фінансового сектора Наркомгоспу УСРР;

5. Кудрі Данила Євменовича, 1885 р. н., уродженця УСРР, сина куркуля, колишн. штабс-капітана царської армії, виключеного з КП(б)У, колишн. директора Всеукраїнської контори сільгоспбанку;

6. Коваліва, Левка Борисовича, 1894 р. н., уродженця м. Харкова, з дворян, з вищою освітою, безпартійного, колишн. старшого хіміка Інституту ім. Карпова;

7. Куліша, Миколи Гуровича, 1892 р. н., уродженця УСРР, колишн. офіцера царської армії, літератора, із середньою освітою, виключеного з КП(б)У за націоналізм;

8. Епіка, Григорія Даниловича, 1901 р. н., уродженця Дніпропетровської обл., з вищою освітою, колишн. учасника петлюрівської банди, виклученого з КП(б)У за націоналізм;

9. Поліщука, Валер'яна Львовича, 1887 р. н., уродженця УСРР, літератора, з вищою освітою, безпартійного;

10. Вражливого-Штанька, Василя Яковича, 1903 р. н., уродженця УСРР, сина куркуля, з вищою освітою, літератора, безпартійного;

11. Підмогильного, Валер'яна Петровича, 1901 р. н., уродженця Дніпропетровської обл., петлюрівця, з вищою освітою, безпартійного, літературного перекладача;

12. Плужника, Євгена Павловича, 1898 р. н., уродженця Воронежської обл., сина торговця, з незакінченою вищою освітою, літератора, безпартійного;

13. Паніва, Андрія Степановича, 1899 р. н., уродженця Харківської обл. з вищою освітою, літератора, безпартійного;

14. Штангея, Володимира Фокійовича, 1895 р. н., уродженця Київської обл., колишн. учасника есерівського повстання проти Радвлади, літератора, з вищою освітою, безпартійного;

15. Ванченка, Петра Захаровича, 1898 р. н., уродженця Полтавського району УСРР, з незакінченою вищою освітою, літератора, безпартійного;

16. Майфета, Григорія Йосиповича, 1903 р. н., уродженця Харківської обл., сина священика, з вищою освітою, за професією педагога, безпартійного, колишн. лектора історії музики в Полтавському музтехнікумі;

³⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 59.

17. Ковіньку, Олександра Івановича, 1900 р. н., уродженця Решетилівського району УСРР колишн. хорунжого петлорівської армії із середньою освітою, літератора, безпартійного — усіх сімнадцять у злочинах, передбачених статтями 54—8 і 54—11 Кримінального кодексу УСРР.

Даними судового слідства виізна сесія військової колегії Верховного суду Союзу РСР встановила таке:

При ліквідації української партії боротьбистів — в КП(б) влилася значна частина контрреволюційних елементів, які ввійшли в партію як дворушники з метою ведення в партії підривної роботи.

Ці боротьбистські елементи створили згодом контрреволюційну підпільну боротьбистську організацію, яка протягом ряду років до кінця 1934 р. проводила всередині КП(б)У роботу по нагромадженню націоналістичних сил, по розподілу їх у радянському та партійному апаратах...

Керівний центр контрреволюційної боротьбистської організації у 1934 р. складався із Полоцького, Любченка Миколи, Мазуренка, Епіка, Кудрі, Семка-Козачука, Куліша, Коваліва.

Для безпосередньої підготовки терористичних актів керівним центром було створено місцеві терористичні групи в Полтаві, Харкові і в Києві...

Члени керівного центру контрреволюційної боротьбистської організації Куліш, Епик, Ковалів при сприянні керівника Харківської тергрупи Поліщука восени 1934 р., приступили до підготовки терористичного акту щодо т. Сталіна, причому безпосереднє виконання теракту було ними доручено членові організації колишн. члену ЦК ПСР Буревію, уже засудженому...

Полоцький, Любченко і Мазуренко, як члени керівного центру контрреволюційної боротьбистської організації займалися не тільки вербуванням членів організації, але й створенням місцевих терористичних груп, а Полоцький, крім того, підтримував зв'язок з емісарами «Об'єднання українських націоналістів» (ОУН) Бачинським і Антоном Крушельницьким.

Член того ж центру Кудря, працюючи директором Всеукраїнської контори с/г банку, насаджував контрреволюційні націоналістичні елементи в банківському і кооперативному апаратах, надаючи їм матеріальну підтримку. Як член центру Кудря знав про терористичні плани організації.

Семко-Козачук, будучи членом центру контрреволюційної боротьбистської організації, займався вербуванням нових членів, організації і, крім того, брав активну участь у розв'язанні питань, пов'язаних з переходом організації до тактики терору...

На підставі викладеного і керуючись постановою ЦВК СРСР від 12-го грудня 1934 р. Виізна Сесія Військової Колегії Верховного суду Союзу РСР

З а с у д и л а:

1. Полоцького Олександра Аркадійовича,
2. Любченка Миколу Петровича,
3. Мазуренка Юрія Петровича,
4. Коваліва Левка Борисовича,
5. Куліша Миколу Гуровича,
6. Епіка Григорія Даниловича,
7. Поліщука Валер'яна Львовича,
8. Вразливого-Штанька Василя Яковича,
9. Підмогильного Валер'яна Петровича,
10. Плужника Євгена Павловича,
11. Паніва Андрія Степановича,
12. Штангея Володимира Фокійовича,
13. Ванченка Петра Захаровича,
14. Майфета Григорія Йосиповича і
15. Ковіньку Олександра Івановича — усіх п'ятнадцятьох до позбавлення волі строком на десять років кожного з конфіскацією особисто належного їм майна.
16. Кудрю Данила Євменовича і
17. Семка-Козачука Семена Михайловича — до позбавлення волі на сім років кожного, з конфіскацією особисто належного майна.

Усім засудженим зарахувати час попереднього ув'язнення.

Вирок остаточний і оскарженню не підлягає:

Головуючий (В. Ульріх)

Члени (Рутман, Голякова)»

На вже згаданому січевому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П. П. Постишев звернувся до історії входження партії боротьбистів у склад КП(б)У. Посилаючись на свідчення М. М. Полоза та С. М. Семка-Козачука, він наполягав на тому, що «багато керівників боротьбистів, основна їх частина, вливаючись у КП(б)У, не роззброїлась і справді йшла у нашу партію підривати її зсередини»³⁸. Слід заува-

³⁸ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 59 (зв.).

жити, що цей стереотип прижився і протягом багатьох десятиріч заважав дати всебічну, позбавлену політичної однолінійності оцінку однієї з основних течій українського комунізму. Так, у 1958 р. у статті «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» Г. Овчаров (колишній помічник М. О. Скрипника), зокрема, писав: «На відміну від тих націоналістичних партій і угруповань, які виступали проти революційних завоювань українського народу з відкритим забралом, партія боротьбистів облудно прикривала своє націоналістичне нутро маскувальними покрывами, лицемірно проголошувала себе комуністичною партією»³⁹.

Не уникли такого ж спрощеного підходу і автори довідкового видання «Великий жовтень і громадянська війна на Україні» (вийшло друком 1987 р.). Тут є стаття «Боротьбисти», однак з неї навряд чи можна об'єктивно зрозуміти характер, реальний політичний вплив, історію взаємовідносин з більшовиками та причини саморозпуску партії боротьбистів⁴⁰, хоча без достеменного з'ясування цих та інших принципових питань навряд чи можна правильно зрозуміти, з якою метою було сфабриковано «справу боротьбистів». Важливий крок у напрямі неупередженого вивчення історії боротьбизму було зроблено з публікацією документів 1918—1920 рр.⁴¹. Цю роботу варто продовжити.

На нашу думку, слід враховувати три обставини, що змусили середині 30-х рр. знов пригадати непрості взаємовідносини КП(б)У з боротьбистами ще у період громадянської війни. По-перше, це реальне місце останніх на тодішній політичній авансцені. У зв'язку з цим І. Майстренко зауважував: «Якщо всі ліві політичні течії, що брали участь в українській революції по радянському боці, розставити за їх питомою тоді політичною вагою, то це виглядало б так: 1) Комуністична партія (більшовиків) України — КП(б)У, 2) Українська Комуністична Партія (боротьбистів), 3) Українська Комуністична Партія — укапісти, 4) Анархісти (Махновського напрямку), 5) Українська Партія Лівих Соціалістів-Революціонерів (борьбистів) та 6) інші — дрібніші групи (максималісти, революційні комуністи тощо). Не згадуємо тут єврейських лівих угруповань — Комуністичний Бунд, Єврейська Комуністична Партія (ЄКП), що, як і всі інші, перелічені вище партії (крім анархістів) влились пізніше в КП(б)У»⁴².

По-друге, це те, що весною 1920 р., за словами того ж І. Майстренка, партія боротьбистів не просто вливається в КП(б)У, а й «передає їй велику кількість українських культурних провідницьких сил, що відігравали в КП(б)У і в УСРР видатну роль аж до чистки 1933 року»⁴³. Нагадаємо, що серед прийнятих до КП(б)У були такі примітні постаті, як О. Я. Шумський, Г. Ф. Гринько, В. М. Блакитний, Г. В. Михайличенко, П. П. Любченко, А. А. Хвиля, Ю. О. Войцехівський та ін. Деякі з них у 20—30-ті рр. займали досить солідні партійні й державні посади, хоча раніше вони ж вели гостру політичну боротьбу проти багатьох більшовицьких керівників, з котрими тепер співпрацювали. Зрозуміло, що у цілеспрямовано культивованій сталінізмом атмосфері тотальної підозрливості й недовіри ці особи могли бути легко перетворені у об'єкти «полювання на відьом».

І, нарешті, по-третє. Боротьбисти за короткий час свого існування завжди прагнули бути національною українською партією. Не випад-

³⁹ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм // *Комуніст України*. — 1958. — № 2. — С. 36.

⁴⁰ Боротьбисти // *Великий жовтень і громадянська війна на Україні*. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 64—65.

⁴¹ КП(б)У та інші політичні партії: партнерство чи протисторова? // *Комуніст України*. — 1991. — № 3. — С. 73—83; № 4. — С. 84—96.

⁴² Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен. — С. 1.

⁴³ Там же. — С. 3.

ково А. С. Бубнов у своїх тезах «Про партію боротьбистів», внесених для обговорення на нараді в ЦК КП(б)У у жовтні 1919 р., однією з ознак «коливань» боротьбистів називав «прагнення так званої Української Комуністичної партії (в серпні 1919 р. боротьбисти переіменувалися в Українську Комуністичну партію (боротьбистів).— Ю. Ш.) відгородитись від К.П.У., зображуючи її «москальською» партією переважно, а себе єдиною представницею українського пролетаріату «села і міста»⁴⁴.

Отже, в атмосфері розгорнутої з кінця 1932 р. кампанії пошуків «націоналістичних контрреволюціонерів» колишніх боротьбистів без особливих труднощів можна було зробити «прихованими» націоналістами.

Звертає на себе увагу те, що створення «контрреволюційної боротьбистської організації» було пов'язане із політичними подіями майже десятирічної давнини, з поразкою так званого «шумськизму» у середині 20-х рр. Ось що говорив у зв'язку з цим 1 січня 1935 р. М. П. Любченко: «Достатньо зміцнівши організаційно, наприкінці 1925 р. боротьбистське підпілля починає виступати ззовні, прагнучи відкритою боротьбою закріпити й розширити захоплені позиції. Зазнавши поразки у шумськистській опозиції, боротьбисти, увійшовши глибше у підпілля, врахували досвід першого невдалого етапу боротьби». Аналогічні свідчення дав 20 січня 1935 р. С. М. Семко-Козачук: «Розгром шумськистської опозиції сильно вдарив по підпіллю, але не знищив його. Організація глибше пішла у підпілля й енергійно почала підтягувати кадри. У 1929 р. я був перекинутий по роботі у Харків і призначений у Наркомос. Тут я примкнув безпосередньо до верхівки боротьбистського підпілля, що зосередилося у Наркомосі».

(Далі буде)

Одержано 3.09.91

В данном разделе статьи завершается повествование о волне репрессий, которая прокатилась по Украине после убийства С. М. Кирова. Автор касается «дела боротьбистов», в которое, в частности, были втянуты известные украинские литераторы.

⁴⁴ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 7.